

¹Національний університет водного господарства та природокористування, м. Рівне

ОСНОВНІ СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ІСТОРИЧНИЙ РАКУРС

У статті досліджуються особливості історичного розвитку ідеї громадянського суспільства. З'ясовується сутність громадянського суспільства та його вплив на суспільно-економічні відносини. Проаналізовано основні існуючі періодизації ідеї та практики громадянського суспільства. Окреслено вплив воєнного конфлікту на сучасний стан громадянського суспільства в Україні. Запропоновано переосмислення ролі громадянського суспільства у відновленні країни.

Ключові слова: громадянське суспільство; інститути громадянського суспільства; громадські організації; громадські об'єднання; неприбуткові установи; відбудова країни.

Актуальність теми. Сучасні виклики відбудови країни, загрози незалежності та безпеки держави Україна, потребують поряд з реформуванням та відновленням економіки, визначення нових сфер та можливостей розвитку громадянського суспільства. Зміна ролі і значення громадськості та суспільства, зокрема і у відновленні країни у повоєнний час, спонукали автора звернутись до історичного погляду на громадянське суспільство, розуміючи важливість предмету дослідження для України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Важливі фактори, які стимулювали науковий інтерес до категорії громадянського суспільства, досліджуються В.Гелстоном. Це поява нових недержавних організацій-форумів для обговорення питань транснаціонального значення; підвищення політичної ролі громадських об'єднань у питаннях критики надмірностей як з боку держави, так і ринку; поглиблення занепокоєності індустріалізованого світу у слабкості традиційних джерел соціалізації, солідарності та активного громадянства [1, С. 861–862]. С.Грін пов'язав громадянське суспільство з розвитком політичних партій і рухів. На його думку, громадянське суспільство захищатиме права людини, коли воно розуміє реальну загрозу цим правам, іншими словами, вбачає розвиток громадянського суспільства при недемократичних устроях [2, С. 27]. Дж. Кін підтверджує наявність

зв'язку народження і відродження громадянського суспільства з небезпеками [3]. На думку М. Ленцера, громадянське суспільство виникає спонтанно для вирішення тих чи інших проблем, викликів чи недотримання громадянських прав та свобод [4, С. 172].

А. Ващенко здійснив теоретико-концептуальний аналіз взаємодії громадянського суспільства та політичного суспільства та виділив кілька класифікацій моделей їхньої взаємодії [5, С. 4]. У межах хронологічного аспекту та культурно-історичних традицій вченим виокремлено французьку (автори А. де Токвіль, Л. Альтюсер), італійську (А. Грамші) та американську (Дж. Коен та Е. Арато) моделі взаємодії громадянського та політичного суспільства. За критерієм співіснування автором названа модель взаємодії, за якої політичне суспільство виступає посередником між державою та громадянським суспільством (Дж. Коен та Е. Арато); та модель взаємодії, за якої політичне суспільство фактично ототожнюється з державою (А. де Токвіль, А. Грамші, Л. Альтюсер) [5, С. 4].

Т. Андрійчук вивчає підхід до місця і ролі громадянського суспільства, його структури та функцій залежно від моделі демократії [6, С. 14]. В. Степаненком досліджуються проблеми глобального громадянського суспільства та його стратегій щодо глобалізації, застереження щодо зовнішнього впливу міжнародних громадських організацій у вирішенні конкретних проблем, захисту громадянських прав та лобюванню ініціатив у окремих країнах [7, С. 214]. Підтримуємо точку зору Г. Шаульської [8, С. 58] про багатовимірність категорії «громадянського суспільства», що є на перетині декількох наукових галузей, досліджується філософією, політичними, юридичними та іншими науками, існування великого розмаїття оцінок складної, багатопланової проблематики громадянського суспільства. Вчена звертає увагу на те, що громадянське суспільство на Заході еволюційно розвивалося протягом тривалого історичного періоду, тому відрізняється від тих моделей, що закладаються в країнах, які набули незалежності після розпаду СРСР.

На думку В. Ковальчук і С. Іщук [9, С. 6], міркування про громадянське суспільство часто є ідеалістичними за своєю суттю і в багатьох аспектах не торкаються реалій України, яка перебуває на початковому етапі становлення громадянського суспільства та вироблення нової ефективної моделі відносин між народом і державною владою, враховуючи специфіку України як посттоталітарної держави.

Вочевидь, зважаючи на події в Україні, спричинені вторгненням російської навали, оновлення наукових підходів до розвитку концепції громадянського суспільства набуває актуальності.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження історичного розвитку концепцій громадянського суспільства та їх значення для економічних трансформацій у суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Дослідження концепту громадянського суспільства, визначення його сутності, значення, функцій, можливостей впливу на розвиток політичної та економічної систем триває по цей час. Дискусії щодо трактування сутності громадянського суспільства, його розвитку та майбутнього не припиняються серед науковців, державотворців та громадських діячів.

Вважається, що поняття громадянського суспільства виникло в часи античності. Аристотель називав громадянське суспільство *politike koionia* – політичною спільнотою / співтовариством. Термін «громадянське суспільство» має походження за Аристотелем від слова «громадянин», тобто «суспільство громадян», які є вільними і освіченими [10]. Проте на сьогоднішній день важко сказати, коли вперше було вжито термін «громадянське суспільство» у сучасному його розумінні. Так чи інакше він присутній в літературі європейського Середньовіччя та Нового часу. На думку вчених, античне суспільство не було громадянським у сучасному розумінні. Громадянство розглядалося нерозривно з політикою, існував примат держави, ототожнення особистості з суспільством, а суспільства – з державою тощо [11, С. 8; 10].

Окремі вчені стверджують, що початок формування громадянського суспільства в його сучасному розумінні у країнах Європи і Америки припадає на XVI–XVII століття [12]. О. Лейст вважає, що громадянське суспільство вперше виникло в Англії і налічує у своєму розвитку три етапи: перший – XVI-до кінця XVII ст. Цей період визначався розвитком промисловості і торгівлі. Другий – з кінця XVII-до кінця XIX ст., основними рисами якого були первинний капіталізм, заснований на приватному підприємстві. Третій період – з кінця XIX ст. до теперішнього часу. Автор характеризує цей період такими рисами, як юридична рівність і договірні початки свобод громадян [13].

Найвідомішою класифікацією розвитку громадянського суспільства є періодизація Дж. Александера, який виокремлює три стадії, умовно названі «громадянським суспільством -I, -II і -III» [11, С. 14–15]. «Громадянське суспільство-I» охоплює період з кінця XVII

до I половини XIX ст. (Дж. Лок, А. Фергюссон, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Кант, Ф.-Г. Гегель, А. де Токвіль). Ранні концепції громадянського суспільства наголошували на економіці, адже саме тут індивіди проявляли себе незалежними суб'єктами суспільної діяльності і, покладаючись на механізми ринкової саморегуляції, прагнули якомога меншого втручання держави. Проте це не означало, що держава не відігравала жодної ролі в становленні громадянського суспільства. Її функції полягали у творенні та впровадженні в життя законів, що були втіленням загальної волі громадян, оберігали непорушність їхніх прав та свобод [14].

А. де Токвіль в книзі «Демократія в Америці» (1832 р.) уперше показав тісний зв'язок громадянського суспільства та демократії. Назвав громадські асоціації як організації, що формують місцеві і особисті свободи, створюють необхідне для демократії активне соціальне поле, поширюють дух солідаризму, терпимості та кооперації, а також створюють ситуацію наявності «пильного громадського ока», яке повсякчас слідкує за владою [15].

Період громадянського суспільства-II тривав з середини XIX до другої половини XX ст. З однієї сторони, ідея громадянського суспільства стає непопулярною у зв'язку з демократизацією суспільного життя. З іншого боку, набувають поширення теорії, що вкрай негативно ставилися до ідеї громадянського суспільства.

Етап громадянського суспільства-III розпочався після другої світової війни і триває до сьогоднішнього дня. Він приніс відродження та осучаснення ідеї громадянського суспільства. Наприкінці XX ст. розширюється простір для громадянського суспільства, виникають нові форми громадських рухів, оригінальні форми суспільно-політичної мобілізації.

Інший критерій – нечасовий – в основі класифікації Н. Розенблюма. Зважаючи на переважання тих чи інших функцій у життєдіяльності, дослідник виділив такі різновиди громадянського суспільства як «демократичне», «посередницьке» та «виборче громадянське суспільство». «Демократичне громадянське суспільство» вирізняється насамперед тим, що його суб'єкти наголошують на політичній участі та потенційній опозиційності громадських об'єднань до владних структур (функція противаги). «Посередницьке громадянське суспільство» розглядається як агент формування таких чеснот, як вихованість, «соціабельність», здатність до солідарного вирішення проблем. У посередницькому громадянському суспільстві «від вторинних асоціацій не очікують формування політичних достоїнств, і соціальне співробітництво зовсім

не обов'язково має трансформуватись у політичне представництво» [16].

«Виборче громадянське суспільство» докладає зусиль до підвищення економічної ефективності і загального добробуту. Це поки що нова тенденція в розумінні його функцій, але саме вона, на думку автора, найбільше відповідає умовам сучасності.

Моделі Н. Розенблюма у науковому світі застосовують до вивчення громадського життя в окремих країнах (США, Англії, Франції), а також як інструмент аналізу національних відмінностей у становленні і розвитку громадянського суспільства.

Вітчизняні вчені виокремлюють чотири основні етапи українського державотворення, і, відповідно, періоди інституалізації громадянського суспільства [17].

Першим за часом вважають слов'янський (додержавний) період і період Київської Русі. Його головною особливістю було зародження й утвердження у свідомості людей уявлень і переконання про можливість і необхідність фундації як владно-державних інститутів, так і общинно-суспільних інституцій, покликаних захищати їхні інтереси від зазіхань держави.

Другий період інституалізації громадянського суспільства в Україні охоплює XVI–XVII ст. Він характеризується зростанням національної свідомості, формуванням української політичної нації, посиленням елітаристської складової у формуванні громадянського суспільства, розширення його функцій і завдань. Цей період продемонстрував як можливість поєднання інтересів, можливостей і прагнень широких верств суспільства, представлених селянством, міщанами та козацтвом, і еліти, так і небезпечність маніпулювання інтересами та настроями суспільства і неприпустимість споживацького підходу до використання інституцій громадянського суспільства [17].

Третій період інституалізації громадянського суспільства в Україні припадає на XIX і початок XX ст. Це події 1917–1919 років, коли вперше в історії на українських землях було офіційно проголошено незалежну державу. Події періоду визвольних змагань початку XX ст. засвідчили, що не завжди суспільство та його еліта готові сприйняти й реалізувати ідеї громадянського суспільства і державності, захистити свої державотворчі ідеї та свободи, протистояти внутрішнім і зовнішнім викликам [17].

Окремо виділяють в періодизації ідеї громадянського суспільства радянський етап історії України, коли існували лише штучні суспільні інституції, які створювалися державою і слугували

опорою адміністративно-репресивної системи. Проте час перебування України у складі СРСР привніс багато особливостей та ідей, які досі впливають на можливість реалізації громадянського суспільства у сучасній Україні. І створення псевдогромадських організацій є саме наслідком радянщини.

Четвертий період інституалізації громадянського суспільства в Україні припадає на наш час. Події спочатку 2004–2005 років знову актуалізували в Україні зацікавлення ідеєю громадянського суспільства і спонукали до процесу його інституалізації. З 2014 року громадянське суспільство зіштовхнулося з новими викликами через війну Росії проти України. Проте саме 2022 рік приніс для українського суспільства контекстні зміни діяльності [18].

Вважається, що у часи воєнних конфліктів ідея громадянського суспільства піддається особливим випробуванням [19]. Питання «Чи демократичні ідеї, цінності та структури зазнають деградації чи вони є особливим ресурсом під час та після війни?» викликає контраверсійні дискусії. На сьогодні вони є надважливими для України, а також для інших країн світу, які в недавньому минулому були аренами так званих заморожених воєнних конфліктів.

Висновки і перспективи подальших розвідок.

Загальнотеоретична концепція громадянського суспільства досі не втратила своєї актуальності і значення. Вочевидь, з огляду на сучасні виклики часу і світу потребують подальшого дослідження питання розвитку ідеї і практики, структури і форм громадянського суспільства, сутності та впливу громадянського суспільства на відновлення країни.

1. Гелстон В. А. Громадянське суспільство й «мистецтво об'єднань». *Демократія : антологія* / упор. О. Проценко. К. : Смолоскип, 2005. С. 861–866. **2.** Грин С. Государство и общественный суверенитет. *Pro et contra*. 2006. Т. 10. № 1. С. 25–39. **3.** Keane J. *Global Civil Society?* Cambridge : University Press, 2003. 236 p. **4.** Lenzer M. The use and abuse of 'civil society' in Development. *Transnational Associations*. 2002. Vol. 3. P. 170–187. **5.** Ващенко А. С. Моделі взаємодії громадянського та політичного суспільства: теоретико-концептуальний аспект. *Політичне життя*. 2019. № 4. С. 4–9. **6.** Андрійчук Т. Концепт громадянського суспільства в сучасних теоріях демократії. *Політичний менеджмент*. 2012. № 1–2. С. 10–17. **7.** Степаненко В. П. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. 415 с. **8.** Шаульська Г. М. Концепція громадянського суспільства і публічне управління. *Аспекти публічного правління*. 2018. № 1–2. Том 6. С. 58–63. **9.** Ковальчук В. Б., Іщук С. І. Правові засади взаємодії громадського суспільства та державної влади в процесі демократичної легітимації: монографія / Нац. ун-т «Остроз. акад.». Остроз : Вид-во Нац. ун-ту «Остроз. акад.», 2013. 267 с. **10.** Тодика Ю. М. Конституційні засади формування громадянського суспільства в Україні. *Вісник академії правових наук України*. 2003. № 1. С. 36. **11.** Берченко Г. В. Громадянське суспільство в Україні:

конституційні аспекти : монографія. Х. : Юрайт, 2014. 208 с. **12.** Воронов І. Виклик «Левіафану»: еволюція і перспективи громадянського суспільства. К. : Генеза, 2007. 19 с. **13.** Теория государства и права : курс лекций / под ред. М. Н. Марченко. 2-е изд., перер. и доп. М. : ЗЕРЦАЛО ТЕИС, 1996. С. 227–230. **14.** Колодій А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу). *Незалежний культурологічний часопис «І»*. Львів, 2001. № 21. С. 6–32. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/kolodij.htm> (дата звернення: 10.03.2023). **15.** Токвіль Алексіс Д. Про демократію в Америці. К. : Всесвіт, 1999. С. 412–418. **16.** Rosenblum Nancy L. Civil Societies: Liberalism and the Moral Uses of Pluralism. *Social Research*. (Fall 1994). Vol. 61. №. 3. P. 540–557. **17.** Цокур Є. Етапи становлення громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення легітимності політичної влади. *Політичний менеджмент*. 2009. № 3. С. 129–136. **18.** Пилипенко Л. & Позняковська Н. Концепції становлення і розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні. *Mechanism of an Economic Regulation*. 2023. Vol. 1(99). Pp. 121–127. URL: <https://doi.org/10.32782/mer.2023.99.19> (дата звернення: 10.03.2023). **19.** *Громадянське суспільство в час воєнних конфліктів* : зб. наук. статей / за ред. П. Кендзьора. Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба». Львів : Панорама, 2020. 140 с.

REFERENCES:

1. Helston V. A. Hromadianske suspilstvo y «mystetstvo obiednan». *Demokratiia : antolohiia / upor.* O. Protsenko. K. : Smoloskyp, 2005. S. 861–866. **2.** Grin S. Gosudarstvo i obschestvennyi suverenitet. *Pro et contra*. 2006. T. 10. № 1. S. 25–39. **3.** Keane J. *Global Civil Society?* Cambridge : University Press, 2003. 236 p. **4.** Lenzer M. The use and abuse of 'civil society' in Development. *Transnational Associations*. 2002. Vol. 3. P. 170–187. **5.** Vashchenko A. S. Modeli vzaiemodii hromadianskoho ta politychnoho suspilstva: teoretyko-kontseptualnyi aspekt. *Politychne zhyttia*. 2019. № 4. S. 4–9. **6.** Andriichuk T. Kontsept hromadianskoho suspilstva v suchasnykh teoriakh demokratii. *Politychnyi menedzhment*. 2012. № 1–2. S. 10–17. **7.** Stepanenko V. P. Hromadianske suspilstvo: dyskursy i praktyky. Kyiv : Instytut sotsiologii NAN Ukrainy, 2015. 415 s. **8.** Shaulska H. M. Kontseptsiia hromadianskoho suspilstva i publichne upravlinnia. *Aspekty publichnoho pravlinnia*. 2018. № 1–2. Tom 6. S. 58–63. **9.** Kovalchuk V. B., Ishchuk S. I. Pravovi zasady vzaiemodii hromadskoho suspilstva ta derzhavnoi vlady v protsesi demokratychnoi lehitymatsii : monohrafiia / Nats. un-t «Ostroz. akad.». Ostroh : Vyd-vo Nats. un-tu «Ostroz. akad.», 2013. 267 s. **10.** Todyka Yu. M. Konstytutsiini zasady formuvannia hromadianskoho suspilstva v Ukraini. *Visnyk akademii pravovykh nauk Ukrainy*. 2003. № 1. S. 36. **11.** Berchenko H. V. Hromadianske suspilstvo v Ukraini: konstytutsiini aspekty : monohrafiia. Kh. : Yurait, 2014. 208 s. **12.** Voronov I. Vyklyk «Leviafanu»: evoliutsiia i perspektivy hromadianskoho suspilstva. K. : Heneza, 2007. 19 s. **13.** Teoriya gosudarstva i prava : kurs lektsiy / pod red. M. N. Marchenko. 2-e izd., perer. i dop. M. : ZERTSALO TEIS, 1996. S. 227–230. **14.** Kolodii A. Istorychna evoliutsiia hromadianskoho suspilstva ta uiaвлен pro noho (formuvannia idealu). *Nezaleznyi kulturolohichnyi chasopys «І»*. Lviv, 2001. № 21. S. 6–32. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/kolodij.htm> (data zvernennia: 10.03.2023). **15.** Tokvil Aleksis D. Pro demokratiuu v Amerytsi. K. : Vsesvit, 1999. S. 412–418. **16.** Rosenblum Nancy L. Civil Societies: Liberalism and the Moral Uses of Pluralism. *Social Research*. (Fall 1994). Vol. 61. №. 3. P. 540–557. **17.** Tsokur Ye. Etapy stanovlennia hromadianskoho suspilstva v Ukraini v konteksti zabezpechennia lehitymnosti politychnoi vlady. *Politychnyi menedzhment*. 2009. № 3. S. 129–136. **18.** Pylypenko L. &

Pozniakovska N. Kontseptsii stanovlennia i rozvytku instytutiv hromadianskoho suspilstva v Ukraini. *Mechanism of an Economic Regulation*. 2023. Vol. 1(99). Pp. 121–127. URL: <https://doi.org/10.32782/mer.2023.99.19> (data zvernennia: 10.03.2023).
19. *Hromadianske suspilstvo v chas voiennykh konfliktiv* : zb. nauk. statei / za red. P. Kendzora. Vseukrainska asotsiatsiia vykladachiv istorii ta suspilnykh dystsyplyn «Nova Doba». Lviv : Panorama, 2020. 140 s.

Pozniakovska N. M. [¹; ORCID ID: 0000-0003-4016-8935],
Candidate in Economics (Ph.D.), Associate Professor

¹*National University of Water and Environmental Engineering, Rivne*

MAIN MODERN CONCEPTS OF CIVIL SOCIETY: HISTORICAL PERSPECTIVE

The study of the concept of civil society, determination of its essence, meaning, functions, possibilities of influence on the development of political and economic systems is gaining relevance. Discussions regarding the interpretation of the essence of civil society, its development and future continue among scientists, state-makers and public figures. To date, it is difficult to say when the term «civil society» was first used in its modern sense. Some scientists claim that the beginning of the formation of civil society in its modern sense in the countries of Europe and America dates back to the 16th and 17th centuries. However, ancient society was not civil in the modern sense.

The most famous classification of the development of civil society is the periodization of J. Alexander, who distinguishes three stages, conventionally called «civil society -I, -II and -III». The article describes the features of «civil society -I, -II and -III and their impact on socio-economic relations.

N. Rosenblum's models are quite well-known for the classification of civil society. In the scientific world, they are used to study public life in individual countries, as well as as a tool for analyzing national differences in the formation and development of civil society. The article characterizes the «democratic», «mediational» and «electoral civil society» models.

Four main stages of Ukrainian state formation and, accordingly, periods of institutionalization of civil society, which are distinguished in the scientific literature, are analyzed.

Since 2014, civil society has faced new challenges due to Russia's war against Ukraine. However, the year 2022 brought for the Ukrainian society contextual changes of activities that preceded the border of life. It is believed that in times of military conflicts, the idea of civil society is subjected to special tests. The question «are democratic ideas, values and structures degraded or are they a special resource in wartime?» causes controversial discussions. Today, it is extremely important for Ukraine, as well as for other

countries of the world, which in the recent past were arenas of so-called frozen military conflicts.

Therefore, the general theoretical concept of civil society still has not lost its relevance and importance. Obviously, in view of the modern challenges of the time and the world, the issues of the development of ideas and practices, the structure and forms of civil society, the essence and influence of civil society on the restoration of the country require further research.

Keywords: civil society; Civil Society Organisations; NGO; Nonprofit Governance; Nonprofit Organizations; Voluntary Sector; Ukraine reconstruction.

Отримано: 18 березня 2023 року
Прорецензовано: 23 березня 2023 року
Прийнято до друку: 31 березня 2023 року